

Усова Н. В.,

Донецький Національний університет, м. Донецьк

ФОНОМОРФЕМІКА ОНІМІВ У ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОМУ ВИМІРІ

На матеріалі різносистемних мов розглядаються морфемний та фонетичний аспекти онімії. В процесі функціонально виправданого використання вже існуючих та утворення нових власних імен саме завдяки фонеморфемним властивостям онімних формантів створюється змістовне навантаження онімної лексики.

Ключові слова: структура, семантика, онім, зміст, формант.

На материале разносистемных языков рассматривается морфемный и фонетический аспект онимии. В процессе использования уже имеющихся в языке, так и вновь образуемых имен фонеморфемными средствами создается содержательная нагруженность онимной лексики.

Ключевые слова: структура, семантика, оним, содержание, формант.

It is considered morphemic and phonetic aspect of onyms of different types on the material of different systems languages. Using names already existing in language and newly formed ones, it is created a substantial loading of onym vocabulary by phonetic and morphemic tools.

Keywords: structure, semantics, onym, content, formant.

Свого часу В. фон Гумбольдт зауважував на активному характері словникового складу мови та застерігав від сприйняття його як готової застиглої маси. Він вважав, що «словниковий запас <...> представляє собою продукт словотворчої потенції, що розвивається й відтворюється» [3, с. 112]. Думки Гумбольдта про словоутворювальний механізм, що знаходиться в постійній готовності до дії і включається автоматично саме тоді, коли виникає потреба, в сучасній інтерпретації відображують процеси виникнення okazionalizmів в мовленні (побутовому, художньому, публіцистичному і т. д.), закріплення значної їх частини в узусі та постійного поповнення лексичного складу мови новими одиницями. Спираючись на теорію Гумбольдта та вчення про суппозиції, М. Д. Голев розвиває ідею «безперервного дериваційно-мотиваційного процесу в лексиці», в якому «кожне слово постає як носій потенціалу функціонування як дериваційно вихідного, так і дериваційно похідного слова». На думку вченого, основна функція цього процесу – суппозиційне забезпечення регулярних процесів деривації лексичних одиниць – впливає з необхідності опори під час створення нового на передуючі (дані, старі, відомі) одиниці, що виступають по відношенню до перших як суппозиції [1]. За Е. С. Кубряковою, «відносини похідності», тобто дериваційні відношення, мають основоположне значення не тільки для морфологічного й синтаксичного рівнів, а й для всієї системи мови в цілому, тому що принцип деривації пронизує увесь процес синтезу мовлення та його сприйняття [9, с. 184]. Поділяючи думки означених дослідників, вважаємо за необхідне звернути увагу на вказані процеси за участю онімної частини лексики, тому що, незважаючи на посилені інтерес лінгвістів до широкої проблематики в галузі вивчення власних назв (ВН), недостатньо висвітленим у сучасній ономастиці виявляється саме структурно-семантичний аспект. Нечисленні роботи присвячено розгляду лише деяким питанням морфології або словотвору онімів в окремих мовах (Голев [2], Карпенко [7], Колоколова [8], Салахов [11]). Детальний словотвірний, морфологічний та фонеморфемний аналіз, зв'язки структурних рис зі створенням змістовності ВН та деонімних апелювативів – ці питання, на нашу думку, заслуговують на більш ретельне вивчення.

У пропонованій статті ставиться питання про те, якою мірою створення семантики онімної лексики залежить від семантики формантів, в тому числі так званих «допоміжних» морфем, та від синтагматики сегментів різного рівня. Автор вважає, що всебічний аналіз побудови слова, в тому числі оніма, викриває через лінгвістичну історію саму його сутність.

Оскільки онімкон кожної окремої мови складає частину її лексики, онімам, як і апелювативам, притаманні ті ж властивості, характеристики й категорії, що відповідають закономірностям розвитку лексико-граматичної та фонетичної системи кожної конкретної мови та специфіці її знакової системи в цілому. Як відзначив свого часу В. А. Ніконов, «ім'я – це слово и, як всі слова, підпорядковується законам мови, тобто підлягає ведінню мовознавства» [10, с. 6]. Оніми – це зазвичай іменники з категоріальними ознаками іменників тієї мови, до якої належать. Отже, власні імена (ВІ), як іменники, підлягають загальномовним правилам, морфологічним і словотвірним закономірностям, відповідно до яких входять у відносини з іншими елементами мовної системи, в тому числі й у відносини словотворення. Однак в той же час оніми становлять особливий шар лексики кожної мови, її пропріальний пласт, що він безпосередньо пов'язаний з позамовною діяльністю людини. За своєю природою імена – первісний результат акту номінації, і тому їх можна назвати *абсолютними номінативними одиницями*, специфіка яких полягає у призначенні для спеціального позначування одиничних об'єктів дійсності.

Перш ніж зануритися в структурно-семантичну синхронію онімної лексики, дозволимо собі пригадати одну старовинну лінгвістичну історію, яка ілюструє поважне ставлення до власного імені та його формантів в давні часи. Легенда, виникнення якої пов'язується з культурно-історичними процесами на Балканах у X столітті, розповідає про таке трактування Священного писання лідером однієї з християнських течій Богумилом. Одночасно з Богом існував падший янгол *Сатанаїл*. Він перебував біля Світового океану та плакав. Творець зглянувся на нього та створив сушу. Сатанаїл зробив людей, але не зміг їх одухотворити. Тоді він попросив Бога оживити людей і обіцяв йому повну покірність. Коли ж Бог виконав його прохання, Сатанаїл зрадив його, створив Каїна, влаштував перше вбивство і почав всіляко шкодити Всевишньому, використовувати одухотворених ним людей, збивати їх з доброго шляху. Бог послав проти Сатанаїла янгелів, і ті відібрали у його імені суфікс *-іл*, в якому зберігалася містична сила (!). Позбавленого сили, вже *Сатану*, а не *Сатанаїла*, янголи загнали під землю [4, с. 55].

Ця історія свідчить про те, що для наших пращурів не тільки ціле ім'я мало сакральне значення, але й частини його структури.

Описуючи процеси виникнення в німецькій мові демінутивних суфіксів *-chen*, *-lein*, Г. Пауль стверджує, що в готській існували лише нечисленні демінутиви від апелятивів на *-la/-lô*, що застосовувались майже виключно у пестливому звертанні: *magula* > *magus* 'хлопчику', *mawilô* > *mawi* 'дівчинко', *barmilô* > *barn* 'дитинко'. Натомість в усіх германських мовах з цим суфіксом було створено численні пестливі форми від ВН: гот. *Attila*, *Wulfila*. Інший суфікс, що послужив побудові зменшено-пестливих форм від ВІ – готський *-ka/-ko*, пор. гот. *Gibika*, днв. *Gibicho*, а також такі ще й сьогодні розповсюджені прізвища як *Gereke*, *Heineke*, *Meineke*. Поряд з цими морфемами існував суфікс із зменшувальним значенням *-in*, який уживався у назвах дитинят тварин. Через злиття цього суфікса з вищеозначеними *-la/-lô*, *-ka/-ko*, за Паулем, розвинулися *-lin* та нн. *-kîn* (вн. *chîn*). У діалектах сучасної німецької існують різноманітні варіанти зменшувальних суфіксів, але всі вони, на думку Пауля, сходять до двох основних описуваних форм [14, с. 47]. Наведені історико-етимологічні спостереження доводять, що ВН – первісні мовні знаки, яким притаманна здатність до розширення семантичного наповнення за рахунок прирощування до морфологічної структури суфіксів з демінутивним значенням. Утворення з цими суфіксами (відповідні сучасні форми *-chen*, *-lein*) розповсюджувались у німецькомовному просторі, і сьогодні це – найпоширеніші демінутивні суфікси, уживані як у письмовому мовленні, так і в багатьох діалектах. Використовуючись задля створення меліоративних форм, вони призводять до паралельного існування синонімічних іменних форм, пор. *Hänschen* – *Hänslein*, *Röschen* – *Röslein*.

Так звані «допоміжні» морфемі у ВН мов різних систем можуть виконувати роль носіїв певної екстралінгвальної інформації. Як слушно зауважує О. Ю. Карпенко, говорячи про онімію української мови, людина може не знати конкретних антропонімів, але знати про певні прикмети прізвищ або особових імен, і цієї інформації вже досить для відповідного сприйняття одиниці мови як оніма. «Так, в українській мові слова на *-енко* з великим ступенем імовірності можуть бути сприйняті як прізвища, а особові імена, передусім часто вживані, існують у ментальних лексиконах людей і в своїй безденотатній, порожній формі» [6, с. 25].

Формальна структура онімів, а отже, й уживаних у творах чи винайдених авторами оказіональних антропоетонімів може містити натяк на соціальний статус. Так, у німецькій мові елемент *von* перед прізвищем історично пов'язаний з належністю до аристократії (*Otto von Bismarck*, *Wilhelm von Humboldt*, *Gustav von Aschenbach* (Т. Манн), так само як частка *de* у французькій (*Honoré de Balzac*) чи іспанській (*Miguel de Cervantes*, *Lope de Vega*). Фінальний компонент фамільного імені *-ke* (*Lemke*, *Piefke*) асоціюється у німців з належністю до низьких шарів суспільства [13, с. 72]. Ці специфічні ознаки онімії часто залучають автори художніх творів, використовуючи типові афікси в іменах персонажів. Досліджуючи антропонімну лексику у прозі Л. Толстого, Л. І. Колоколова встановила властиве письменнику використання продуктивних типів руських прізвищ з регулярним суфіксальним оформленням. Як свідчать рукописи, Л. Толстой вносив численні зміни у структури ВІ відповідно до типових форм, наприклад, заміна *Комарев* на *Комаров* («Война и мир»). Таким чином, «Ідентифікація авторської антропонімії, що викриває словотвірну типологію й лексико-семантичну основу власних імен, дозволяє з'ясувати ставлення письменника до можливостей загальнонародної ономастики, встановити загальне та індивідуальне, що становить специфіку стилю письменника» [8, с. 76].

Вивчення авторської антропоетонімії викриває уважне ставлення письменників до використання словотвірних і лексичних типів та їх варіантів у процесі добору й створення імен, прізвищ та прізвиськ персонажів у художніх творах, де поетонімія виконує «цілий букет різних стилістичних функцій» [5, с. 177]. Джерелом стилістично релевантних ознак, що розширюють семантичний потенціал поетоніма, може бути змістовність його фонетичної форми. У кожній мові існують свої «фонетичні закони», які несвідомо сприймаються носіями мови як норма. Порушення ж законів фонотактики при створенні ВІ призводить до виникнення певного експресивно-стилістичного ефекту в творі. Так, послідовність звуків імені, що сприймається носіями мови як милозвучна, створює евфонію поетонімів – *Лель* (О. Пушкін), *Eulalie* (Е. По), *Lili* (Й. В. Гете). Немилозвучність послідовності фонем у поетонімах *Ламврокакис* (М. Салтиков-Шчедрін), *Свидригайлов* (Ф. Достоєвський), створює ефект пейоративний або комічний. Навмисна імітація («іншомовних») структур фонетики та словотвору надає ВН екзотичності – *Ulalum* (Е. По), ворожесті – *Blmpzч* (А. Андрєєв) тощо.

Створення імен персонажів на основі складання кореневих морфем є типовим для мов різних систем. Не викликає заперечень твердження про «безмежні потенції до композиції» німецької мови [12, с. 25]. Але ж і у французькій можливі композити з категоріальними ознаками антропоетонімів – прізвиськ персонажів. Шляхом поєднання компонентів за допомогою поєднуючого елемента (роль якого можуть виконувати окремі голосні, сполучники, прийменники, артиклі тощо) чи без такого створюються прізвиська з експресивно-стилістичним забарвленням (О. Бальзак): *Beau-pied* (*beau* – 'красивий', *ped* – 'нога'), тобто буквально 'красива нога'; *Galope-chopine* (*galoper* – 'скакати', робити щось дуже швидко, *chopine* – 'півлітра, пляшка вина'), одже, 'пляшка, що скаче'; *Marche-à-terre* ('*marcher*' – крокувати, *à* – 'по', *terre* – 'земля' = 'той, що крокує по землі'); *La clef-des-cœurs* (*clef* – 'ключ', *cœur* – 'серце' = 'ключ від серця'). Очевидно, що семантика приведених вище антропоетонімів твориться значеннями їх компонентів, але не простим складанням, а з використанням метонімічних трансформацій. У семантиці новоутворення спостерігається зрушення в бік обов'язковості речовинного значення кореневих морфем. З ускладненням характеристики особи ускладнюється і семантика поетоніму, йде процес надання йому ознак референту. В англійських творах також типовою є номінація героїв з використанням структурної специфіки мови для додаткового навантаження морфем. Наведемо лише один приклад. І. Во («Decline and Fall») надає персонажу ім'я *Alastair Digby-Vane-Trumington*. Складна структура та написання прізвища через дефіс натякають на знатність роду. Завдяки особливим акустичним властивостям компонента *Trumington* та його паронімічній схожості з апелятивом *trumpet* (труба, трубити) антропонім набуває експресії. Омофонія компоненту *Vane* з апелятивом

vain (пихатий, марнославний) веде до семантичного розширення значення оніму. В комплексній взаємодії всіх елементів створюється іронічна характеристика персонажу. Як бачимо, денотативно-сигніфікативне ядро семантики поетонімів включає, окрім категоріальних ознак, характеризуючу сему, що вказує на відмітну особливість референта: *Beau-pied* – швидкий у роботі, *Galope-chopine* – п'яниця, *La clef-des-cœurs* – волоцюга, спокусник, звідник, *Alastair Digby-Vane-Trumington* – пуста та марнославна людина.

Отже, імена створюються в мовленні за моделями й закономірностями мови. Мовна інформація ВІ – найбільш постійна й незмінна частина його інформації – міститься в характері й складі його компонентів. Словотвірний та фонетичний аспекти онімів перш за все стосуються структури, але водночас мають певний семантичний потенціал. В процесі функціонально виправданого використання існуючих ВН та новоутворень саме завдяки специфічним властивостям формантів зростає змістовне навантаження онімної лексики. Розгляд ВН у перспективі запропонованого аспекту корисний для дослідження дериваційних процесів окремих мов, міжмовних зв'язків, а також для вивчення онімії як джерела образності мовлення.

Література:

1. Голев Н. Д. Деривационное функционирование слова как предмет деривационной лексикологии / Н. Д. Голев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lingvo.asu.ru/golev/articles/z92.html>.
2. Голев Н. Д. Мотивационные типы ономастических образований в художественной литературе и публицистике / Н. Д. Голев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lingvo.asu.ru/golev/articles/z84.html>.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – 400 с. (Языковеды мира).
4. Гумилёв Л. Н. От Руси до России : очерки этнической истории / Лев Николаевич Гумилёв. – М. : ООО «Издательство В. Шевчук», 2000. – 336 с.
5. Калинин В. М. Поэтика онима. – Донецк : Юго-Восток, 1999. – 408 с.
6. Карпенко О. Ю. Когнітивна ономастика як напрямок пізнання власних назв : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. Ю. Карпенко. – К., 2006. – 33 с.
7. Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 3-10.
8. Колоколова Л. И. Антропонимическая лексика в художественной прозе Л. Толстого / Л. И. Колоколова // Вісник київського університету: Українська філологія. – 1979. – Вип. 21. – С. 75-81.
9. Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа (на материале германских языков) / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1974. – 319 с.
10. Никонов В. А. Имена персонажей [Текст] / В. А. Никонов. Имя и общество. – М. : Наука, 1974. – С. 233-245.
11. Салахов Р. А. О полусуффиксальных образованиях со вторым компонентом, коррелятивным имени собственному, в современной разговорной немецкой речи / А. Р. Салахов // Иностр. яз. в школе. – 1984. – № 4. – С. 23-28.
12. Ganzer D. Deutsche Phraseologismen mit Personennamen: Lexikografischer Befund und textueller Gebrauch / Studien zur Germanistik / Dinara Ganzer. – Band 25. – Hamburg : Verlag Dr. Kovač, 2008. – 445 S.
13. Hellfritsch V. Zum Problem der stilistischen Funktion von Namen / V. Hellfritsch // Der Name in Sprache und Gesellschaft. Beiträge zur Theorie der Onomastik. – Berlin : Akademie-Verlag, 1973. – S. 64-73.
14. Paul H. Deutsche Grammatik. Bd. V: Wortbildungslehre / Hermann Paul. – Halle (Saale) : VEB Max Niemeyer Verlag, 1957. – 142 s.